

ЦІННОСТІ ТА ПРИРОДА ЦІННІСНИХ ВІДНОСИН

Оціночні відносини суб'єкта до дійсності відтворюються в активному характері людської діяльності і є зв'язком між пізнавальними і практичними ставленнями людини до об'єктивного світу. Пізнавальні й оціночні відносини в життєдіяльності людини утворюють єдиний процес, який підлягає практичному пізнанню дійсності.

Для розуміння сутності і направленості дійсності необхідно виявити природу ціннісних відносин.

Коли ми розрізняємо теоретичне і ціннісне пізнання, то не повинні забувати, що при освоєнні предметів природи стоїть завдання не тільки відобразити їхні дійсні властивості, а й виявити їхнє значення для суб'єкта. Це внутрішній процес, а тому не слід категорично розділяти пізнавальні й ціннісні відносини. Таке розділення можливе лише абстрактно, оскільки будь-яке відображення має в собі діалектичні взаємопов'язані пізнавальні й оціночні моменти і припускає й відображення, і вибірковість.

Оціночні взаємини суб'єкта з дійсністю проявляються в активному цілеспрямованому характері людської діяльності і є посередньою ланкою між пізнавальними і практичними взаєминами людини з об'єктивним світом. Як відносно самостійні функції свідомості, пізнавальні й оціночні відносини в життєдіяльності людини тісно сплітаються одна з одною і утворюють єдиний процес, який підлягає практичному пізнанню дійсності.

Щоб зрозуміти сутність і направленість такого комплексного освоєння дійсності, необхідно виявити природу ціннісних відносин.

У поглядах філософів немає однастайності щодо визначення цінності та природи ціннісного відношення. Одна група філософів, починаючи з В. П. Тугарінова, вважає, що властивості предмета не залежать від суб'єкта, але, разом з тим, цінності мають і суб'єктивні моменти, оскільки пов'язані з інтересами і потребами людей. Звичайно, за такого підходу враховується конкретно-історична діяльність суб'єкта, його активність, класова належність, партійність, але при цьому відбувається змішування цінності та

ціннісного відношення. М. В. Демін, А. М. Коршунов, Л. Н. Столович та інші дослідники доводять, що цінність має об'єктивний, загальний характер.

Для правильного визначення природи цінностей ми поділяємо їх на природні та соціальні [1]. Соціальні цінності обумовлені суспільним характером існування людини. Вони рухоміші, мінливіші, перебувають під безпосереднім впливом інтересів людей. Серед них є цінності загальнолюдського значення (виробництво, суспільні відносини, праця, дисципліна, виховання, мораль та ін.), які постають як умови життя людей, способи їхніх дій і які мають бути передані, закріплені та засвоєні наступними поколіннями, оскільки без них ніяке суспільство не зможе функціонувати.

Звичайно, природні цінності, а також виробництво, суспільні відносини, праця слід віднести до об'єктивних, а виховання, мораль тощо — до об'єктивно-суб'єктивних, оскільки зміст вищезгаданих цінностей в різні історичні епохи змінюється. Чітко виражений класовий характер носять соціальні цінності, які мають локально-тимчасові характеристики (суспільні відносини, ідеали, духовна культура).

Розрізняють цінності наявні, реальні, актуальні та ідеальні, потенційні. І. Г. Афанасьєва підкреслює, що категорія цінності тісно пов'язана з категорією значущості, але до першої належать об'єкти з позитивним знаком. Такі явища, як хвороби, голод, злочини, мають значення для людства, але не є цінностями [2].

Заслуговує на схвалення класифікація цінностей, запропонована В. Л. Осовським [3], згід-

но з якою існують цінності-норми і цінності-об'єкти. Перша група цінностей (речі, ідеї, групи, особистості, символи, інститути) має нормативне забарвлення. Суспільство або його підсистеми чинять тиск на індивідів з метою засвоєння ними цих цінностей. Цінностями-об'єктами для індивідів стають усі предмети, які мають властивості (реальні або уявні) задовольняти потреби індивідів. Цінності-норми — це речі, ідеї, індивіди, соціальні групи, які мають істотне значення для функціонування соціального цілого, санкціонуються суспільством і задовольняють його. Цінності містять більш загальні суттєві приписи, а норми конкретизують ті вимоги, які є в цінностях. У цінностях домінує фактор внутрішнього спонукання, добровільного прагнення, а в нормі — обов'язок, примус. Цінності-норми виступають як ідеальна основа орієнтації, ідеальні критерії, на базі яких оцінюється дійсність і робиться вибір вчинку, дії. Норми, як спонукання до виконання тих чи інших дій, впливають з оціночних суджень, які виникають на емоційному рівні. Причому, цінності-норми можуть бути інтерналізовані, перетворившись у цінності-об'єкти. Вони втрачають нормативне забарвлення, що йде ззовні, з суспільства. Таким чином, ці дві форми існування цінностей, з точки зору суспільства і з точки зору індивіда, діалектично взаємоповажають одна одну і здатні до взаємоперетворення.

З питання змісту категорії "цінність" визначились дві позиції:

1. Розуміння цінності як об'єктивної властивості речей, закладеної в їх власній природі. Ця позиція характерна для В. Л. Осовського. Розуміючи цінність як "певну об'єктивну рису, яка надана швидше предметам та ідеям, ніж властивостям оцінюючого суб'єкта" [4], він правомірно враховує не тільки цінності-предмети, а й цінність тих чи інших функцій предмета. Так, у буржуазному суспільстві гроші мають економічну цінність і разом з тим є цінністю-засобом, який забезпечує почуття безпеки, індивідуального престижу і т. п.

2. Обмеження сфери цінностей тільки суспільною свідомістю. Я. А. Розін розуміє цінність як "самостійний щодо окремого суб'єкта інваріант оцінюючого дослідження, об'єктивований у штучних формах специфічної предметності" [5]. Аналогічної точки зору дотримується колектив авторів під керівництвом І. М. Попової, який вважає цінностями "узагальнені уявлення ("ціннісні уявлення"), що виступають в якості суспільних ідеалів, стереотипів суспільної та ідеальної свідомості, функціонуючих як ідеальні критерії оцінки і орієнтації особистості та суспільства" [6].

Вважається хибним обмеження сфери цінностей суспільною свідомістю, адже тоді доводиться заплішувати очі на те, що вищою цінністю є людина і що існує цілий ряд матеріальних цінностей, які мають позитивне значення для суспільства. Зрештою, саме ці матеріальні цінності складають базис, на якому виникає ціннісне ставлення людини до дійсності, відтворюване в її свідомості та свідомості суспільства.

Як об'єкт різних потреб та інтересів, суспільна практика дає підстави виділити дві основні групи цінностей: матеріальні й духовні. Різниця між ними полягає в тому, що матеріальні цінності пов'язані із задоволенням практичних потреб, а тому їх виміром є практична корисність речей. Духовні цінності (наукові, соціально-політичні, естетичні, моральні та ін.) характеризують вищі потреби людей. Критерієм наукових цінностей є істина, естетичних — прекрасне, моральних — гармонія взаємовідносин, соціально-політичних (до яких належать мир, рівність, свобода, суспільний порядок, справедливість) — організованість.

Оцінювальна можливість свідомості властива тільки людині, яка будує свої стосунки з навколишнім середовищем з позиції особистих і суспільних інтересів. Цінність може бути лише соціальною властивістю предметів і явищ об'єктивного світу, які служать задоволенню людських потреб. Ця властивість цінності з'явилась у результаті виробничої та соціальної практики людського суспільства. Сам об'єкт є ціннісно-нейтральним, і тільки в рамках стосунків з людиною проявляються його цінності. Він виступає явищем суспільним, оскільки "суспільний характер властивий усім діям; як саме суспільство створює людину, так за способом існування мають суспільний характер: суспільна діяльність і суспільне користування" [13].

Цінність, як властивість предмета або явища, властива йому не від природи, а тому, що вона є носієм певних соціальних відносин, оскільки залучена до сфери суспільного буття людини. Наприклад, склянка як посуд для того, щоб напиться, проявляє цю свою корисну властивість як споживчу вартість. Вона виступає і як економічна цінність, оскільки є продуктом праці і предметом товарного обміну. Вона може бути і предметом мистецтва, наділеного естетичною цінністю, красою. Ці її властивості — символ певних суспільних відносин, у які вступає людина. В якості цінностей можуть бути, як зазначалось, і деякі явища суспільної свідомості (ідеали, норми, принципи, поняття добра і зла, справедливість і несправедливість). Дані явища суспільної свідомості не просто описують процеси реальності, а схвалюють або засуджують їх,

вимагаючи їх здійснення або усунення, тобто дають їм оцінку, яка є суб'єктивним встановленням цінності. Це надзвичайно складний процес, під час якого людина відображає у свідомості об'єктивні зв'язки предметів і явищ, зіставляючи їх зі своїми конкретними потребами та інтересами.

Оцінка, яка дається предметові або явищу конкретним індивідом, індивідуальна, а тому оцінок одного й того самого об'єкта може бути стільки ж, скільки є оцінюючих його суб'єктів. Реальною основою розмаїття оцінок одного й того самого об'єкта є специфічні потреби та інтереси, індивідуальна природа суб'єкта. В той же час у результаті повторення, підтвердження оцінок створюються норми і принципи певної соціальної групи, всього суспільства, які є стійкими оцінками в їх дії на поведінку людини. Вони мають великий "особистісний зміст" для суб'єкта, оскільки "психологічне значення — це узагальнене відображення дійсності, що стало надбанням моєї свідомості... відпрацьоване людиною і зафіксоване у формі поняття, знання або навіть у формі вміння як узагальненого "образу дії", норми поведінки і т. п. <...> Людина знаходить уже готову, історично складену систему значень і оволодіває нею... Власне психологічним фактором мого життя є те, що я оволодіваю або не оволодіваю даним значенням, опановую або не опановую його, і те, наскільки я цим оволодію і чим воно стає для мене, для моєї особистості, залежить від того, який суб'єктивний зміст воно для мене має" [7].

Таким чином, відбувається розгортання ціннісних форм із соціальної пам'яті в соціальну програму. Спочатку здійснюється фіксація ціннісного досвіду, тобто охоплюється найпростіша суть оцінки, потім ціннісний досвід входить у сферу суспільної свідомості, інтерпретується. Після такого ціннісного осмислення світу ціннісний досвід трансформується, переводиться з об'єктивованої людської діяльності в живу діяльність. Фіксація ж ціннісного відображення на цьому важкому діалектичному шляху проявляється через ускладнення ціннісних форм: поняття — ідея — ідеал.

Як ми вже з'ясували, оціночне відображення і за формою, і за змістом, і за типом зв'язків суб'єкта і об'єкта відрізняється від пізнавального. У пізнаванні людина відображає предмет і його властивості такими, якими вони існують у дійсності. Для того, щоб оцінити об'єкт, необхідно, крім інформації про нього, мати чітке уявлення про свої бажання і прагнення. Специфіка процесу оцінки полягає в тому, що він розпочинається з акту співвідношення суб'єкта і об'єкта. Без взаємозв'язків цих двох компонентів неможливе оцінювання.

Об'єктом ціннісного відношення є те, з чим суб'єкт взаємодіє і що має для нього цінність, яка існує об'єктивно, і не є продуктом свідомості, яка оцінює. Цінність може існувати і поза усвідомленням її особистістю. Часто вона усвідомлюється не одразу після своєї появи, і це також є свідченням її об'єктивності. Цінність об'єктивна і за своєю природою, оскільки вона обумовлена об'єктивним ставленням людей до навколишньої матеріальної дійсності.

Підкреслюючи об'єктивний характер цінностей, М. В. Демін звертає увагу дослідників на те, що "цінність виступає лише як можлива, але не умова людської активності. Щоб стати спонукальним мотивом діяльності, тобто, щоб стати дійсно активною силою, ця об'єктивна можливість повинна відобразитись у свідомості людей" [8]. Тоді вона з потенційної цінності розвивається в актуальну в процесі усвідомлення, при цьому відбувається перетворення можливості в дійсність. Однак, незалежно від того, наскільки цінність відбилась у свідомості людини, вона завжди існує об'єктивно як властивість предмета, явища бути корисним, задовольняти потреби людини.

Об'єктивні основи цінності досить аргументовано представлені І. С. Нарським у концепції "диспозиційної природи цінності": "В об'єктивних диспозиціях, тобто можливості викликати відчуття в суб'єкта, а у психіці суб'єктів — диспозиції переживати ці відчуття за наявності цих об'єктів і певної взаємодії їх із суб'єктами за допомогою інших об'єктів" [9].

Справді, цінність є категорія взаємодій об'єкта і суб'єкта. Марксистська філософія виводить поняття "цінність" із суспільних відносин, і це найголовніша ланка в методологічному плані. Предмети можуть бути корисними тільки щодо суб'єкта. К. Маркс вказував, що все має цінність, оскільки існує для індивіда. "Тим самим знищується будь-яка самостійна цінність речей, крім тієї, яка зводиться до їх буття для іншого, до їх відносності, до їх обміну, — знищується абсолютна цінність всіх речей і відносин" [1].

Безвідносно до людини предмети ні корисні, ні шкідливі. Цінностями вони стають, лише набувши суспільних властивостей, будучи залученими в суспільну практику. Представники ж об'єктивного ідеалізму (неотомізм, феноменологічна теорія цінності Н. Гартмана і М. Шелера, інтуїтивна етика та естетика Дж. Мура, Д. Росса і Є. Керріта) трактують цінність як феномен трансцендентальних сутностей, які перебувають за рамками предметної реальності і задають людині ззовні оцінки і норми [10].

Об'єктивні ідеалісти намагаються стати "вище" матеріалізму та ідеалізму, помістивши

цінність як нейтральну область над буттям і свідомістю. Так, М. Шелер стверджує, що "існує вид досвіду, предмети якого закриті для розуму... це такий вид досвіду, в якому ми досягаємо справжніх об'єктивних предметів і їх одвічний склад, як, наприклад, цінності і їх ієрархію" [11]. Але психічний, ідеальний характер цінностей у цих системах одразу ж видає себе.

Буржуазна соціологія розв'язує проблеми співвідношення соціального пізнання і соціальних цінностей, ґносеологічної ролі ідеології, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в соціальному пізнанні, значення для нього ціннісно-оцінювального ставлення до дійсності. Але об'єктивність знання часто замінюється загальнозначимістю, що особливо характерно для соціології ФРН (Ю. Хабермас, К. Ленк, Н. Луман, Є. Лемберг, Г. Альберт та ін.).

Ю. Хабермас вважає претензії на непогрішимість наукового пізнання "ідеологією", оскільки інтереси людей накладають на пізнання незабутній суб'єктивний, а саме, "антиоб'єктивний" відбиток. Зрештою, пізнання служить "інтересу" самоохорони людей і є його інструментом. У статті "Пізнання та інтерес", яка увійшла до збірника "Technik und Wissenschaft als Ideologic", Хабермас зазначає, що керуючі пізнанням інтереси утворюються у сфері праці, мови і панування. Він виступає проти впливу на пізнання з боку тих або інших тоталітарних політичних інтересів.

Представники суб'єктивного ідеалізму розглядають цінність окремо від об'єкта, лише як функцію психічної діяльності суб'єкта. Предмет, на їхню думку, цінний не тому, що має необхідні властивості, а тому, що на нього спрямовані інтереси суб'єкта. Без спрямованого на нього інтересу, який має тільки психічний характер, об'єкт не може стати цінністю. Така позиція широко розчиняє двері суб'єктивізму, волюнтаризму, оскільки абсолютно похідна свобода індивіда спричиняє віднесення явищ до цінностей, не ставлячи у співвідношення цей вибір з матеріальними вимогами життя людей. В рамках суб'єктивного ідеалізму цінність розуміється як чисто суб'єктивне ставлення людини до зовнішнього світу, як продукт людського свавілля, який не піддається раціональному аналізу. "Цінності виникають з безпосередньої і неминучої реакції життєвого імпульсу і з ірраціонального боку нашої природи" [14]. Саме у внутрішній природі людини суб'єктивні ідеалісти знаходять основу ціннісних характеристик, властивостей і відносин. Марксизм науково довів, що цінності мають об'єктивні джерела в реальному житті людей і не є просуванням волі суб'єкта. Природа цінності визначається об'єктивними каузальними зв'язками історичного процесу.

У процесі встановлення значення предметів і явищ навколишньої дійсності індивід таким чином піддає цінність оцінці, тобто усвідомлює ступінь відповідності даного предмета своїм інтересам та потребам і можливість їх задоволення в ситуації, що склалася. Існуючи об'єктивно, цінність підлягає оцінці з боку соціального суб'єкта, де знання про ціннісний об'єкт сполучаються зі знаннями про ставлення людини до нього. Тільки визнана цінність має можливість виконувати важливу функцію цінності — функцію орієнтира поведінки. На відміну од цінності і ціннісних відносин, існуючих об'єктивно, оцінка й оціночні відносини завжди суб'єктивні. Оцінка може бути достовірною або фальшивою, та й оцінок одного й того самого предмета може бути багато, навіть протилежних. Але це не означає, що оцінка, будучи суб'єктивним встановленням цінності, цілком довільна.

Цінність і оцінка — це дві категорії, які виражають практичну взаємодію суб'єкта й об'єкта. Різниця між ними в тому, що цінність об'єктивна, а оцінка є вираженням суб'єктивного ставлення до цінності. Оцінка — категорія ґносеологічна, а цінність може бути не лише матеріальною, а й ідеальною. Тому оцінка є вторинною, похідною від цінності. Звичайно, оцінка виходить з людини і пов'язана з індивідуальністю, але все ж таки не оцінка створює цінність, а навпаки, цінність є тією основою, на якій з'являється оцінка. Остання виявляє цінність об'єктів у відповідності з вимогами суб'єкта, але сама її не створює.

Цінність і оцінка взаємопропонують одна одну, діалектичне взаємопов'язані. Марксистська філософія пов'язує цінності з реальним життям, з суспільними і власними потребами, інтересами, цілями. "Цінності функціонують як соціальні критерії вибору певних альтернатив поведінки в певній ситуації, окреслюють контури людської спільноти, роблять цей ідеал привабливим для всього суспільства і тим самим обумовлюють рівень інтенсивності прагнень до реалізації соціального ідеалу" [15].

Саме внаслідок взаємодії суб'єкта й об'єкта народжується оціночне відношення як суб'єктивне встановлення цінності. Звичайно, процес пізнання цінностей суперечливий. Оцінка містить моменти об'єктивності, умовності, релятивності, але не зводиться до них, якщо вона достовірна, її достовірність полягає в тому, що вона правильно виражає об'єктивну істину, а не цікавість суб'єкта, що пізнає.

Зміст соціальних оцінок обумовлений властивостями ціннісного об'єкта й інтересами та потребами соціального суб'єкта, в ступені відповідності яких міститься адекватність оцінки.

Поряд із суспільними відносинами, що змінюються (історичними, класовими), можна виділити відносно стійкі відносини для всіх віків і народів. Саме в контексті цих відносин у світі з'являються суспільні цінності, народжується

загальнолюдський сенс. Відпрацьовуються уявлення про необхідне, яке з'єднує в собі три якості буття людини: наближення до істини, бажання добра і насолода красою. З плином часу розум наближається до цих цінностей.

1. Поликанова Е. П. Социальная активность как категория исторического материализма.— М., 1986.— С. 29.
2. Див.: Личность в социалистическом обществе. Философские аспекты формирования / Под. ред. М. В. Демин и Л. Ганзела.— М., 1988.— С. 112.
3. Социальная активность личности в условиях развития социализма/Под. ред. В. И. Куценко. К., 1983.— С. 37.
4. Маргулис А. В. Определяющий критерий социального обновления / Побудительные силы социального обновления.— М., 1989.— С. 18.
5. Там само.— С. 22.
6. Липтева Д. Какое место человеческого фактора в социалистическом производстве? // Экон. науки.— 1986. № 12.— С. 118—120; Лисовский Б. Личный фактор производства // Там само. № 4.— С. 63 — 71.
7. Агафонов В. А. О соотношении понятий "субъективный фактор" и "человеческий фактор"// Социальная активность и человеческий фактор: Сб. науч. тр. Краснодар, 1987.—С. 12.
8. Марченко Т. А. Показатели человеческих качеств // Побудительные силы социального обновления.— М., 1989.—С. 49—70.

9. Арсеньев Г. К вопросу о личном факторе производства как экономической категории//Экон. науки.— 1985.— № 2.— С. 113—121 ; Атаджанова М. А. Управление процессом развития социальной активности трудящихся в условиях совершенствования социализма.— Ашхабад, 1988; Белкин Е. В. Человеческий фактор общественного производства.— М., 1989.
10. Рейнальд Т. И. Пути активизации человеческого фактора в условиях ускорения социально-экономического развития советского общества: Тез. выступлений на регион, науч.-практ. конф.— Краснодар, 1986.— С. 16.
11. Мельник Л. Е. Человеческий фактор социального производства.— К., 1988.—С. 10—46.
12. Заславская Т. И. Решающие условия социально-экономического развития // Экономика и орг. пром. пр-ва.— 1986.— № 3.— С. 3.
13. Каган М. С. Человеческий фактор развития общества и общественный фактор развития человека/ЛВопр. философии. М., 1987.—№ 10.—С. 15—27.
14. Лисовик Б. Соч. С. 65.
15. Селезнев И. А. Решающий фактор ускорения // Сов. Кубань. 1986. 19 марта.

Morozova L. P.

VALUES AND VALUABLE ATTITUDES NATURE

The subject's evaluation of reality finds its expression in the way of human activity. It serves as a link between cognitive and practical approach of the person to objective world. Both contribute much to single process in human life, that must be subject to practical exploration of reality.

It is necessary to reveal the nature of evaluation to understand the meaning and direction of reality.